

Liefdevol oog en open oor

Handboek pastoraat in de
christelijke gemeente

Onder redactie van
dr. H.C. van der Meulen

Tweede druk

Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer

I

‘Zeggen dat er een Herder is’

Over de vraag: wat is pastoraat?

Pastoraat is afgeleid van het woord ‘pastor’, dat ‘herder’ betekent. Het gaat in de beoefening van pastoraat om het geven van herderlijke zorg. Maar wat verstaan we daaronder? Daarover gaan de meningen uiteen. Dit hangt samen met de theologische positie, die wordt ingenomen.

De beantwoording van de vraag wat pastoraat is, heeft namelijk alles te maken met de visie die men heeft op God en mens, heil en verzoening, Woord en werkelijkheid, openbaring en ervaring, het werk van de Heilige Geest, het sacrament, kerk en wereld. Er bestaat een nauwe samenhang tussen theologie en pastoraat. Dat ontdekken we niet alleen als we allerlei pastorale literatuur lezen. Die samenhang speelt bewust of onbewust ook een rol in de praktijk van de pastorale zorg.

Ieder die pastoraal handelt, bezoekwerk doet en gesprekken voert, brengt zijn geloofsovertuigingen mee. Het is goed dit te beseffen. En dat temeer, omdat ook degenen die we mogen bezoeken bepaalde kennis, opvattingen en verwachtingen aangaande geloof en leven hebben.

In elk geval is het noodzakelijk dat de pastor zich bewust is van het meebrengen van geloofsovertuigingen. En daarom is het ook nodig dat hij of zij zich bezint op de theologie van het pastoraat. Sprekend over de pastor heeft E.S. Klein Kranenburg terecht opgemerkt: ‘Een persoonlijke overtuiging gaat diep, en men kan deze niet voor de duur van een gesprek negeren. Welke is zijn visie op de mens, wat verstaat hij onder heil en verzoening, van welke aard is het Schriftgezag volgens hem, op welke wijze brengt God zichzelf ter sprake – de beantwoording van dergelijke en andere vragen in het hoofd van de pastor gaat aan het voeren van pastorale gesprekken vooraf en is van niet te onderschatten invloed op vorm en inhoud ervan’ (1988, 14).

a. *Stromingen*

Er zijn verschillende stromingen binnen de pastorale theologie. In een kort, maar helder overzicht bespreekt G. Heitink in zijn *Gids voor het pastoraat* een achttal stromingen: pastoraat als verkondiging (kerugmatische zielzorg), pastorale counseling (therapeutische zielzorg), pastoraat als ontmoeting,

pastoraat als vermaan en tucht, sacramenteel pastoraat, charismatische zielzorg, evangelische zielzorg en politiek pastoraat (1993, 18vv).

We willen hier een paar stromingen tekenen. Dat kan slechts in het kort gebeuren. Voor een bredere behandeling kan de lezer terecht bij het handboek van G. Heitink, *Pastorale zorg* (1998, 43-85).

Pastoraat als verkondiging

De vader van het 'kerugmatisch pastoraat' (*kerugma* = verkondiging, boodschap) is de Zwitserse theoloog E. Thurneysen (1888-1974), die als collega, vriend en geestverwant sterk verbonden was met Karl Barth (1886-1968). Centraal in hun denken staat de blijde boodschap van de vrije genade van God. Voor Thurneysens visie op het pastoraat betekent dit, dat verkondiging en zielzorg bij elkaar horen en naar elkaar toe leiden. Het Woord, dat zondags tot de gemeente als geheel komt en dat als inhoud de vergeving der zonden in Jezus Christus heeft, wil in de zielzorg aan de enkeling persoonlijk worden gebracht. Dit levende Woord Gods wordt via het pastorale gesprek op verschillende wijze toegepast op het leven van de gemeentelieden afzonderlijk. Dit betekent niet dat de pastor tijdens zijn bezoek een preek in zakformaat houdt. Verkondigend pastoraat bedoelt dat de boodschap van evangelie en gebod het gesprek bepaalt. Het gaat er in het gesprek uiteindelijk om dat God zelf het Woord neemt. Want dat Woord maakt de mens waarlijk vrij van alles wat hem vermoeit en belast.

Daartoe is het spreken van de pastor een middel in de hand van de Geest. En zo is hij dienstbaar aan zijn gesprekspartner en helpt hij deze in het bezien van zijn leven in het licht van het evangelie. De dienst van de pastor bestaat dan hierin, dat hij heenwijst naar God, die in Christus verzoening heeft aangebracht en die het hart van de zondaar zoekt (terug) te winnen. Centraal in alle pastoraat staat dan ook de bede om de werking van de Geest, die zowel de mond van degene die spreekt als het oor van degene die luistert, moet openen. De positie van de pastor is daarom ook een afhankelijke. Ze wordt bepaald door het gebed. Thurneysen kan zelfs zeggen: 'Zielzorg is bidden' (1946, 166). Het gebed is niet een middel, ook niet het voornaamste middel in het pastoraat, maar het *midden* ervan.

Waar de Geest door het Woord werkt, daar komt het tot verandering in het leven, tot het bekennen van schuld, tot opbiechten. Daar mag een mens vergeving van zonden en bevrijding uit de macht van de Boze vinden. Er vindt dan zoiets als een breuk plaats. En met die 'breuk in het gesprek' bedoelt Thurneysen: het gevangen zitten van de pastorant in verleden, angst, zelfverwijt, aanvechting wordt – niet door de kracht of kundigheid van de pastor, maar door de macht van het Woord – gebroken en veranderd in de vrijheid van de genade. Ik hoef niet aan mezelf overgeleverd te blijven. Ik hoef niet vastgeklonken te blijven zitten aan mijn schuld, zorgen en ervaringen. Ik mag mezelf zien in het blijde licht van de genade van Hem, die ons tevoren zo uitnemend heeft liefgehad.

Het is van belang er hierbij op te wijzen, dat dit pastoraal gesprek bij Thurneysen geen eenrichtingverkeer is: in het pastorale gesprek, dat naar zijn gehalte een horen naar en een antwoorden op het Woord is, mogen beide gesprekspartners elkaar wederzijds tot dienaars van dit Woord worden (1946, 95).

Later is Thurneysen steeds meer het ontmoetingskarakter van het pastorale gesprek gaan beklemtonen (1968, 77vv). Maar ook dan blijft het *coram Deo* (voor Gods aangezicht) bepalend. In het pastorale gesprek gaat het er echter niet alleen om, dat we elkaar ontmoeten, maar 'dat wij met elkaar *God* ontmoeten. God wil ons binnen de ruimte van onze medemenselijkheid *zijn* Woord zeggen' (81). Pastoraat is voor Thurneysen dan nog steeds verkondigend. Maar de inhoud die deze verkondiging heeft is breder: het thema van de vergeving der zonden is nu niet meer het alles bepalende thema, maar dat van het rijk Gods (36vv). Dit rijk maakt zielzorg tot een hoopgevende zaak. 'Zielzorg is zielzorg, die in hoop geschiedt, of ze is geen zielzorg' (58). Navenant wordt ook de kring van hen, die pastorale zorg mogen ontvangen, wijder: zielzorg, die in zichzelf zielzorg aan de enkeling is, moet tegelijk zielzorg aan de 'velen' (samenleving, volken) zijn. Van daaruit krijgt pastoraat ook een politiek en missionair karakter.

Over het pastoraat spreekt Thurneysen vooral theologisch. Dat wil niet zeggen dat de sociale wetenschappen voor hem geen rol spelen. Dat spelen ze wel, maar een beperkte. Wie de mens in het pastorale gesprek wil aanspreken, heeft mensenkennis nodig. Daarom kan de zielzorg gebruik maken van de psychologie, als een hulpwetenschap, die het onderzoeken van het innerlijke leven van de mens dient. Ook moet ze luisteren naar wat psychiatrie en psychotherapie inzake het door ziekte bedreigde en gestoorde leven kunnen vertellen. Maar in haar mensvisie laat de zielzorg zich uiteindelijk leiden door het evangelie der genade (1946, 174vv). Dus ook als Thurneysen spreekt over ziekte, is voor hem de kern van het pastoraat gelegen in het spreken over de vergeving der zonden. Het gaat niet slechts om genezing, maar om *Heil und Heilung*, om heil en genezing (1968, 86).

Er zit veel waardevols in Thurneysens pastorale theologie. Heitink omschrijft dit zo: 'Waar het in het pastoraat uiteindelijk om gaat is volstrekt gratis en niet maakbaar. Het pastorale gesprek speelt zich in ontvankelijkheid af "coram Deo". Mensen ontmoeten elkaar in Gods genadige nabijheid. Daarin ligt een spiritueel en een kritisch moment. Het Woord roept ons bij onszelf vandaan. Het scheidt de distantie die nodig is om werkelijk tot onszelf te komen. Dit "tegenover" is voor mij onopgeefbaar' (G. Heitink, 1998, 53v).

Toch zijn er ook kritische vragen aan Thurneysens benadering te stellen. Wordt het hele leven en zijn verbanden niet eenzijdig onder het aspect van zonde en vergeving gezien? Treedt er zo niet een versmalling van het menszijn op? Is er ook niet het schepsel-zijn van de mens? Met recht wordt er in onze tijd opnieuw aandacht gevraagd voor de biecht. Deze is bij Thurney-

sen een centraal (aan het Woord gerelateerd) thema. Maar het pastoraat wordt niet alleen maar bepaald door 'schuld en boete'. Er is ook de vreugde en de dankbaarheid. Er is ook de waaromvraag. Er is ook het leven met zijn ups en downs. Er is ook het verlangen naar heling en het zoeken naar zin. Er is ook de ervaring. Juist voor de ervaring, niet in het minst voor de psychische kant ervan, heeft de volgende stroming aandacht gevraagd.

Therapeutisch pastoraat

Men kan zich afvragen of de benaming 'therapeutisch' wel helemaal recht doet aan de pastorale richting die we nu gaan behandelen. Pastoraat is toch geen therapie in een kerkelijk jasje? Het lijkt me ook terecht, dat pastor-zijn en therapeut-zijn goed worden onderscheiden. Dat is in de geschiedenis van deze stroming niet steeds gebeurd, waardoor het eigen karakter van het pastoraat vervaagde. Toch heeft deze stroming met recht naar voren willen brengen dat pastoraat het gevoelsleven van de mens serieus moet nemen en dat het therapeutische effecten kan hebben. Op een andere manier dan de arts en de therapeut, beoogt de pastor *healing* (het heel worden) van de mens. Het is ook niet toevallig, dat de oorsprong van deze richting te vinden is in de pastorale arbeid in een psychiatrische inrichting.

Wordt in het kerugmatisch pastoraat vanuit de verkondiging van het tot ons komende Woord gedacht, in het therapeutisch pastoraat wordt het uitgangspunt genomen in het eigene van de mens en zijn gevoelsleven. Men noemt deze stroming daarom ook wel *client-centered* of 'de pastorant centraal stellend pastoraat', omdat de gesprekspartner in het middelpunt staat. Wat de verhouding tussen God en mens betreft: een verschil met het kerugmatisch pastoraat, waarin het onderscheid en de afstand worden beklemtoond, is, dat het therapeutisch pastoraat juist de nadruk op de verbinding van God en mens legt.

De voornaamste vertegenwoordiger van deze richting is de Amerikaan Seward Hiltner (1909-1984). Theologisch staat Hiltner onder invloed van de theoloog Paul Tillich (1886-1965). Een van diens kerngedachten is: de relatie tussen geloof en leven is principieel te verstaan als corresponderend. Evangelie en situatie, geloof en cultuur, psychische ervaring en theologische kennis staan in een wederkerige verhouding.

Een andere gedachte die Hiltner van Tillich overneemt, is die van *acceptance* (aanvaarding). Voor Tillich is 'aanvaarding' de moderne vertolking van het leerstuk van de rechtvaardiging door het geloof. 'Genade' is: weten, dat je er mag zijn. Dat de onaanvaardbare mens er toch mag zijn, geeft hem de moed om te zijn, de moed om ook zélf zichzelf te aanvaarden. Volgens Tillich, die een nauw verband legt tussen psychologie en theologie, kan de theologie van de psychoanalytische methode leren wat 'genade' mag betekenen.

Hiltner onderging niet alleen de invloed van Paul Tillich, maar ook van de psycholoog en psychotherapeut Carl R. Rogers (1902-1987). Voor Rogers

is het doel van de psychotherapie niet het oplossen van iemands problemen, maar het die persoon helpen groeien, zodat hij zichzelf kan helpen. Eigenlijk is de therapeutische relatie zélf een groei-ervaring. In de mens zelf zitten namelijk krachten om te groeien naar zelfverwerkelijking. De rol van de therapeut is daarbij het scheppen van een zodanige relatie, dat de ander in zichzelf dit vermogen ontdekt om te groeien. Nodig voor het scheppen van zo'n relatie is onvoorwaardelijke aanvaarding, empathie (invoeling) en echtheid. De warmte van de aanvaarding en de afwezigheid van iedere (morele of verkondigende) dwang of persoonlijke druk van de kant van de therapeut, maken dat de cliënt zijn gevoelens, houdingen en problemen kan uiten, waardoor hij inzicht kan verwerven in zijn eigen problematiek.

Om deze rol te kunnen vervullen is het nodig dat de pastor inzicht heeft in zijn eigen gevoelens en conflicten. Een pastor, die zichzelf eigenlijk niet aanvaardt, kan ook een ander moeilijk aanvaarden. 'Zoals we onszelf beoordelen, zullen we anderen beoordelen,' kan Hiltner dan ook ergens zeggen.

Geïnspireerd door de gedachten van Tillich en Rogers formuleert Hiltner dan, dat pastoraal counselen de poging van een pastor is de pastorant te helpen zichzelf te helpen. Dit pastoraat beoogt dan ook het vrij maken en tot ontwikkeling brengen van de in de pastorant aanwezige krachten. Want er zit in elk mens een helende kracht Gods. 'Dynamiek', 'groei', 'heling', 'zelfontplooiing' zijn hier kernwoorden. Van de pastor wordt een aanvaardende, begrijpende, non-directieve (niet sturende) houding gevraagd, die hij ten dienste van deze zelfverwerkelijking stelt. Hij is als een vroedvrouw, die het nieuwe leven helpt baren. Hij is het, die de pastorant helpt zichzelf open te stellen en zelf oplossingen aan te dragen voor zijn problemen. Attitude en benaderingswijze van de pastor zijn 'eductief'. Daarmee bedoelt Hiltner dit: 'De pastor oefent geen dwang uit, moraliseert niet, duwt niet, leidt niet af of schrijft niet voor. In plaats daarvan probeert hij hulpbronnen aan te boren of krachten te delven die slechts dan werkzaam worden, als ze door zijn hulp in de parochiaan worden gemobiliseerd. De "eductieve" benaderingswijze impliceert een aanvaarden en begrijpen van hetgeen de parochiaan bereid is mede te delen, niet in die zin dat de pastor het met de parochiaan eens is, maar dat hij het verhaal ontvangt als materiaal dat onderzocht moet worden om tot verheldering te komen. Deze wijze van benaderen is niet passief. Ze sluit wel een veelvuldig "terugspiegelen" van de uitgesproken gevoelens in en vereist tevens dat wij vaak bespreken en opnieuw beschrijven in wat voor soort situatie wij verkeren' (1967, 12v).

Wanneer er zo een basis van ongestoorde communicatie aanwezig is, is ook een verstandig gebruik van 'religieuze bronnen' (Bijbel, gebed, geestelijke literatuur) gepast. Deze kunnen helpen het doel van het pastoraat te bereiken, namelijk het heel worden van de hele mens.

Het waardevolle van deze pastorale richting is, dat zij de gesprekspartner serieus neemt en dat zij aandacht vraagt voor de communicatieve vaardig-

heden en processen in de pastorale gespreksvoering. We worden opgeroepen ons niet maar te bezinnen op het 'wat', maar vooral op het 'hoe' van de communicatie. Die twee mag je niet tegen elkaar uitspelen, maar het is goed te beseffen, dat het 'hoe' (verbaal, maar ook non-verbaal) veelzeggend is. Wat zegt de ander eigenlijk, niet alleen cognitief, maar met name ook emotioneel? Voortdurend en intens luisteren is hier het parool. Luisteren naar de gesprekspartner, maar niet minder luisteren naar jezelf en je eigen gevoelens (zie ook hoofdstuk 5).

Een ander aspect van waarde is het thema van de *healing*. In het evangelie gaat het inderdaad niet alleen om de vergeving van zonden, maar ook om genezing en heling, herstel en nieuw leven.

Er zijn echter ook hier kritische vragen te stellen. Getuigt de nadruk op het innerlijk vermogen van de mens te groeien en zichzelf te verwerklijken niet van een nogal optimistische mensvisie? Gaat Hiltner uiteindelijk niet uit van een ideaal mensbeeld, namelijk het beeld van een mens, die het leven zelf wel aan kan? Maar wordt ons dit ideaalbeeld in de harde werkelijkheid van het bestaan (waarmee het instellingenpastoraat ons juist ook confronteert) niet uit handen geslagen? Is er niet het gevaar van een zeker activisme? (Vgl. Hiltners ontboezeming, dat hij het beter met Pelagius, dan met Augustinus zou kunnen vinden.)

Is er bij Thurneysen het gevaar, dat pastoraat opgaat in verkondiging, bij Hiltner dreigt de acte van de verkondiging te worden geabsorbeerd in de pastorale relatie als zodanig. Bijbel, gebed, sacrament zijn 'religieuze bronnen', die kunnen worden benut. Maar krijgen ze zo nog wel de kans een eigen, van gene zijde komend licht te werpen op 's mensen bestaan? En: vloeien wat het evangelie onder 'vernieuwing' verstaat en wat de psychotherapie met 'heelwording' bedoelt hier niet in elkaar? (Heling = heil?) De geschiedenis van deze stroming toont inderdaad, dat het psychologische het theologische gaat overheersen.

Op deze ontwikkeling komt in de zeventiger en tachtiger jaren van de twintigste eeuw een reactie. Of eigenlijk moeten we zeggen: komen meerdere reacties. Sommigen keren zich geheel en al af van de voorafgaande periode, waarin het therapeutisch pastoraat de toon aangaf en streven rigoureuus een 'bijbels pastoraat' na (bijvoorbeeld Jay Adams, 1982). Anderen zoeken de inzichten van psychotherapie en psychoanalyse te integreren in een pastorale theologie, waarin de werking en de gaven van de Geest centraal staan.

Als grondlegger van dit 'charismatisch pastoraat' moet K.J. Kraan genoemd worden. In deze charismatische zielzorg speelt de dienst der genezing een belangrijke rol. Deze dienst heeft drie aspecten:

1. een handelen Gods, present gesteld in de zegen door handoplegging en eventueel zalving;
2. zielzorg (persoonlijk en in basisgroepen);
3. gebed.